

Інформаційне право

УДК 316(477)

ДЗЬОБАНЬ О.П., доктор філософських наук, професор,
головний науковий співробітник НДІП НАПрН України
РУБАН О.О., кандидат юридичних наук, асистент кафедри цивільного права № 2
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ: ДО ПРОБЛЕМИ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ КАТЕГОРІЇ

Анотація. У статті феномен відповідальності розглядається як соціально-історичне явище, яке з'являється як результат виникнення й розвитку суспільних відносин і як характеристика відносин між особистістю, соціальною групою і суспільством у цілому. Проаналізовані ключові концептуальні підходи до розуміння відповідальності в історії розвитку філософської культури. Робиться висновок, що основною тенденцією в інформаційному суспільстві стає повсюдний відхід від відповідальності фактично на всіх рівнях її прояву, що дозволяє вести мову про асиметричність розвитку суспільства: надзвичайно високий ступінь технологічного розвитку супроводжується деградацією етики й моралі. Це стає основною суперечністю, що продукує соціальні конфлікти від міжособистісних до міждержавних.

Ключові слова: відповідальність, свобода, обов'язок, соціальна активність, спосіб життя.

Summary. In the article the phenomenon of responsibility is considered as a socio-historical phenomenon that appears as a result of the emergence and development of social relations and as a characteristic of relations between the individual, social group and society as a whole. The key conceptual approaches to the understanding of responsibility in the history of the development of philosophical culture are analyzed. It is concluded that a major trend in information society is ubiquitous abdication of responsibility at virtually every level of its manifestation, which allows to talk about the asymmetry of society development: the extremely high degree of technological development is accompanied by the degradation of ethics and morality. This becomes the primary contradiction, that generates social conflicts, from interpersonal to international.

Keywords: responsibility, freedom, duty, social engagement, life style.

Аннотация. В статье феномен ответственности рассматривается как социально-историческое явление, возникающее как результат возникновения и развития общественных отношений и как характеристика отношений между личностью, социальной группой и обществом в целом. Проанализированы ключевые концептуальные подходы к пониманию ответственности в истории развития философской культуры. Делается вывод, что основной тенденцией в информационном обществе становится повсеместный уход от ответственности фактически на всех уровнях ее проявления, что позволяет вести речь об асимметричности развития общества: чрезвычайно высокая степень технологического развития сопровождается деградацией этики и морали. Это становится основным противоречием, продуцирующим социальные конфликты от межличностных до межгосударственных.

Ключевые слова: ответственность, свобода, долг, социальная активность, образ жизни.

Постановка проблеми. На сучасному етапі переходу людства на нову стадію розвитку – від індустріального до інформаційного, процесу інформатизації українського суспільства в умовах глобалізації міжнародних відносин актуалізується роль і значення відповідальності за правопорушення в інформаційній сфері, яка здійснює функцію

регуляції поведінки індивіда відповідно до вимог суспільства. На часі відповідальність набуває провідної ролі в політичних, духовно-ідеологічних та інших відносинах, у тому числі інформаційних, її удосконалення є необхідною умовою суспільного розвитку.

Людство на сучасному етапі розвитку проголосило однією з найважливіших цінностей свободу, яка передбачає, зокрема, подолання залежності не тільки від природи, але й часто від держави, моралі і навіть від соціуму, який визначає цінності і норми поведінки. Таке відчуження людини від суспільства неминуче призводить до атомізації соціуму, а потім, можливо, і до його розпаду, у зв'язку з тим, що суспільство здатне існувати лише за умови наявності у окремих індивідів і в різних соціальних груп солідарних цілей, очікувань і потреб, на сторожі яких стоїть взаємна відповідальність.

Володіючи набагато більшими технічними можливостями та знаннями, аніж це було можливо в усі попередні епохи, наш світ не тільки не позбувся проблем, але й помітно збільшив їх кількість. Людство досягло такої технічної могутності, яка може поставити під загрозу існування як самого людського роду, так і всієї планети. В умовах таких ніким і нічим не обмежених загроз і можливостей лише відповідальність як наріжний принцип побудови соціальних відносин може стати тим вирішальним фактором, який дозволить суспільству не тільки розвиватися, але й просто бути, існувати. Таким чином, сьогодні, у принципово нових умовах існування суспільства, роль і значення відповідальності повинні бути переосмислені і переоцінені, а сама ця проблема повинна зайняти центральне місце в сучасному соціогуманітарному знанні.

Філософами, культурологами, соціологами, політологами, економістами зазначається факт дестабілізації соціальних систем на різних рівнях у масштабі планети, що проявляється у певному занепаді ролі національних держав і національних культур, у кризі індивідуальної, етнічної, громадянської ідентичності, атомізації суспільства, в нестабільності ціннісних систем тощо, що, на нашу думку, також доводить необхідність дослідження проблеми відповідальності у сучасному світі. Глобальні зміни, що відбуваються, призвели до появи абсолютно нових соціокультурних реалій, які володіють негативним “розхитуючим” потенціалом. Серед них – глобалізація, у тому числі глобалізація культури, індивідуалізація суспільства, перетворення масової культури на домінуючу культурну форму, розвиток цінностей суспільства споживання, поширення екранної віртуальної культури тощо [1]. Сучасний етап розвитку характеризується також руйнуванням культурних традицій, девальвацією національних ціннісних систем і побудовою нових на базі цінностей західного світу, а також глобальною кризою відповідальності [2].

Результати аналізу наукових публікацій свідчать про те, що проблемі відповідальності присвячено велику кількість наукових доробків, у яких достатньо ґрунтовно досліджується сутність і особливості вказаного феномена здебільшого у юридичному аспекті. Разом з тим, комплексному філософському розумінню відповідальності у наявних наукових публікаціях приділяється недостатня увага.

Метою статті є спроба уточнити концептуальні моменти проблеми відповідальності в історико-філософському аспекті.

Виклад основного матеріалу. Сучасне суспільство перебуває на такому етапі розвитку, коли процеси, які відбуваються в культурі, економіці, політиці та інших сферах, носять глобальний характер, а рішення, що приймаються на одному континенті, неминуче провокують відгук і трансформацію на іншому. Світ характеризується максимальним ступенем взаємозалежності всіх елементів, чи то держав, економік, соціальних груп, чи то окремих осіб. Людство досягло найвищого рівня технологічного розвитку, який дозволяє не тільки змінити зовнішній вигляд світу за лічені години, а й

знищити саму планету. Такі нічим і ніким необмежені за фактом можливості, вимагають переглянути існуюче ставлення до категорії відповідальності, оскільки лише відповідальність здатна стати тим принципом існування суспільства, який забезпечить безпеку і сталий розвиток як окремих його членів, так і суспільства у цілому.

Феномен відповідальності – явище соціально-історичне, яке з'являється як результат виникнення й розвитку суспільних відносин і як характеристика відносин між особистістю, соціальною групою і суспільством у цілому. З одного боку, суспільство як система продукує комплекс норм, цінностей, вимог, об'єднаних в єдину систему, а з іншого – особистість зобов'язана сприйняти, засвоїти і згодом відтворити ці норми й цінності. Тобто, відповідальність передбачає співвіднесення поведінки особистості (соціальної групи) з відповідністю вимогам, що пред'являються суспільством. Таким чином, відповідальність як соціокультурне явище зароджується разом з суспільством, а як філософська категорія і категорія культури відповідальність з'являється набагато пізніше.

Філософське осмислення сутності відповідальності почалося ще античними філософами. Глибоке і всебічне висвітлення проблема відповідальності отримала в етиці Аристотеля, який досліджував об'єктивні й суб'єктивні передумови відповідальності, зумовлені прагненням людей до загального блага й чесноти. Джерело дій людини знаходиться в ній самій. Згідно з точкою зору Аристотеля, розум і совість в душі у людини дозволяють їй здійснювати “справедливі” вчинки і нести відповідальність за них, тобто бути розсудливою; розсудлива людина прагне до справедливості – міри в різних своїх прагненнях і бажаннях. При цьому, людина чинить неправосудне або правосудне тільки тоді, коли здійснює вчинки по своїй волі, якщо ж має місце насильство, то людина не може нести відповідальність за свої дії. Філософ виходить насамперед із моральної відповідальності людини перед суспільством і державою; її совість, “правосудність” і чеснота мають моральний характер і можуть бути виховані за допомогою розумних і справедливих законів: “Може бути, тому, хто бажає робити людей – багатьох чи небагатьох – кращими, приділяючи увагу їх вихованню, треба постаратися навчитися створювати закони, якщо завдяки законам ми можемо стати добрими” [3, с. 291]. Аристотель, не використовуючи саме поняття відповідальності, описував зв'язок між свободою волі і вибору з необхідністю відповідати за цей вибір. Кожна людина, з точки зору Аристотеля, сама вибирає, як їй вчиняти – добре чи ганебно – і відповідно до зробленого вибору, людину вихваляють або карають. Цікавим є той факт, що незнання за Аристотелем, не є причиною, за якою людину можна звільнити від необхідності відповідати за свій вибір, а навіть навпаки, в деяких випадках лише посилює її провину.

Аналогічні підходи до розуміння відповідальності можна простежити і в точках зору Цицерона, Епікура та інших античних мислителів.

Таким чином, як стверджує І. Осипов, відповідальність в античній культурі може бути визначена як соціально-політична відповідальність розумного громадянина. Суб'єктивний же контекст відповідальності відступає на другий план і багато в чому опосередковується природним розумом, мораллю і правом. Цей стан моральної свідомості І. Осипов називає колективним “моральним інтелектуалізмом” [4, с. 54].

Принципово нова парадигма відповідальності з'являється в епоху Середньовіччя. “З появою християнства акцент повністю переміщується з турботи про світ і пов'язаних з цим обов'язків на турботу про душу і її порятунок. У перші століття полярність цих двох підходів носила абсолютний характер: новозавітні послання сповнені закликів

уникати публічності й політики, займатися своєю, суто приватною справою, піклуватися про власну душу” [5, с. 211].

Відповідальність в епоху Середньовіччя виходить із принципу свободи волі віруючої людини (Августин Блаженний, Фома Аквінський) [6]. Зазначене уявлення гранично суб’єктивує відповідальність і переносить її у “внутрішню людину” (Тертуліан), дозволяє виробити механізм самоцензури на основі почуття страху Божого й совісті. Зі свого боку і Церква на основі канонічного права контролює поведінку прихожанина.

Продовження цілісного осмислення відповідальності як філософської категорії відбувається лише в XVII-XVIII ст. представниками західноєвропейської філософської думки (Т. Гоббс, Дж. Локк). Так само, як і за часів Аристотеля, ними не вживається термін “відповідальність”, але описується, по суті, одна з її граней. У раціоналістичній філософії Нового часу народжується нова парадигма відповідальності, яка може бути названа цивільно-правовою відповідальністю особистості (І. Осипов) [4, с. 56]. В цей час збігаються два соціокультурних процеси: народження емансипованої, розумної й відповідальної у правовому відношенні особистості і становлення правової держави. В рамках секуляризації на перший план виходить значення віруючого розуму, який і формує концепт відповідальності, що отримав теоретичне вираження у філософії суспільного договору Т. Гоббса та Дж. Локка.

Так, Т. Гоббс міркував про необхідність громадянам дотримуватися законів і відповідати за їх недотримання та для практичного забезпечення цього обрати суверена. “...Для встановлення загальної влади необхідно, щоб люди призначили одну людину або групу людей, які виявилися б їхніми представниками: щоб кожна людина вважала себе довірцем щодо всього, що носій загальної особи буде робити сам або змусить робити інших відносно загального миру й безпеки, і визнає себе відповідальним за це; щоб кожний підкорив свою волю й судження волі й судженню носія загальної особи” [7, с. 119]. Він дає наступне визначення сутності держави, яке вже враховує категорію “відповідальність”: “...Держава є єдиною особою, відповідальною за дії якої зробила себе шляхом взаємного договору між собою величезна кількість людей, для того, щоб ця особа могла використати чинність і кошти всіх їх так, як визнає за необхідне для їхнього миру й загального захисту” [7, с. 119].

Дж. Локк вперше пов’язав відповідальність зі свободою, побачивши, що є щось, що обмежує безумовну свободу людини.

Кульмінаційним пунктом розвитку концепції цивільно-правової відповідальності є вчення І. Канта, який створив власну етику, основою якої стало поняття категоричного імперативу й обов’язку. Категоричний імператив – обов’язковий моральний закон, на який повинні орієнтуватися всі люди, незалежно від статусу, матеріального благополуччя. Обов’язок за І. Кантом – це примушення з боку морального закону вільної волі людини. Моральний закон у даному випадку не є породженням суспільства, а таким собі еталоном поведінки людини. І людина дотримується його лише, з одного боку, через тиск цього закону, а, з іншого – завдяки особистому обов’язку.

“Обов’язок” – категорія безпосередньо пов’язана з відповідальністю, хоча й має істотну відмінність від останньої. Обов’язок завжди має на увазі добровільне покладання особистістю на себе обов’язків. Обов’язок базується на внутрішньому спонуканні діяти у відповідності з моральними переконаннями. Головною інстанцією, яка контролює виконання обов’язку, стає совість, а гарантом – високий духовний рівень людини. Таким чином, за виконання чи невиконання обов’язку людина відповідає лише перед собою і своєю совістю. Відповідальність же буває як добровільною, так і набутою.

Людина може добровільно покласти на себе будь-яку відповідальність за що-небудь, у цьому буде схожість з обов'язком. Але відповідальність може бути покладена на людину або набуватися нею в силу зміни статусу. Наприклад, з народженням дитини батьки відповідають за її долю, при вступі на посаду людина несе відповідальність за виконання посадових обов'язків і т.д. За виконання своїх обов'язків людина відповідає не тільки перед собою, а й перед суспільством. При цьому І. Кант, розмірковуючи про обов'язок, по суті, описував найвищу ступінь відповідальності – етичну відповідальність, де орієнтиром виступають не існуючі норми моралі, а ідеальний моральний закон.

Філософія Канта є теоретичною передумовою правової держави, суттю якої є утвердження принципу універсальної відповідальності людини, заснованої на її раціональному та вільному виборі й відповідальності за своє життя.

Макс Вебер також розглядає відповідальність в ракурсі етики, показуючи, що будь-яка людина існує в рамках двох систем координат, підпорядкованих концептуально різним етичним максимам – “етики переконання” або “етики відповідальності”. За логікою етики переконання, людина у своїх вчинках орієнтується на принцип повинності, але в результатах не схильна звинувачувати себе, винним виявляється будь-хто інший: людина, фатум і навіть Бог. Так М. Вебер зазначає, що християнин вчиняє як належить, а щодо результату сподівається на Бога. Цій максимі М. Вебер протиставляє “етику відповідальності”, в основі якої лежить усвідомлення людиною необхідності відповідати за будь-які наслідки своїх діянь, не перекладаючи провину за свої невдачі на інших. Етика переконання характерна для релігійної етики, де головним стає прагнення до досконалості, високі цілі і прагнення. Але досягти ідеалу неможливо, тому неможливо нести відповідальність. Етика відповідальності сприймає світ реальний в усіх його проявах, враховує всі недоліки нашого світу. У цьому світі людина сама вибирає цілі і способи їх досягнення, а також несе відповідальність за наслідки свого вибору [8, с. 83].

У ХХ ст. розвивається нова парадигма відповідальності. Вперше в історії суб'єктами права й відповідальності згідно із законом стали всі люди незалежно від їх гендерних, расових, національних, релігійних і класових відмінностей. Значно розширилось і коло відповідальності, охопивши не тільки економічну, моральну і правову, а й культурну, екологічну відповідальність. Відповідальність набуває темпоральності: з'являється розуміння того, що існує відповідальність за минуле і за майбутнє [9 – 11].

Екзистенціалісти, розглядаючи відповідальність, виходять з того, що бога немає, але є лише буття людини. Так, Ж.П. Сартр виходить з того, що спочатку людина, яка приходить у цей світ, не володіє особистісною сутністю. Вона – всього лише проект самої себе і її “існування передує сутності”. Це означає, що людина, перш ніж визначитися, стати самою собою, повинна пройти чималий шлях, сконструювати свою сутність. Саме свободою вибору і можливістю приймати рішення людина відрізняється від усіх інших істот. Кожен має уявлення про те, яким він буде, має потенціал для досягнення цілей. Але людина стає лише тим, ким вона сама себе зробить, тому відповідальність за те, ким вона стала, несе тільки сама.

Ж.П. Сартр вперше вказав на те, що людина несе не тільки відповідальність за саму себе, а й за все людство, оскільки особистісний вибір завжди відображається на суспільстві: “Якщо, з іншого боку, існування передує сутності і якщо ми хочемо існувати, творячи одночасно наш образ, то цей образ є значущим для всієї нашої епохи в

цілому. Таким чином, наша відповідальність є набагато більшою, аніж ми могли б припускати, оскільки поширюється на все людство” [12].

М. Хайдеггер пов’язує відповідальність зі свободою і з турботою. Свобода дана людині від народження, але, отримуючи свободу, людина приймає відповідальність за себе і за світ. Оскільки життя людини залежить від навколишнього світу, то вона повинна піклуватися про нього. Турбота і відповідальність стають умовою існування світу, хоча деякі люди прагнуть сховатися в “анонімному” колективному житті, відмовитися від власної волі, а значить і від відповідальності [13].

Відповідальність завжди була умовою свободи. Людина, звільнена від пут релігії, залишається один на один з реальністю, що вимагає постійного вибору, а також необхідністю відповідати за цей вибір, як перед собою, так і перед суспільством.

У ХХ столітті проблема відповідальності потрапляє під пильну увагу не тільки філософів, але і вчених з різних галузей науки: соціологів, психологів, педагогів, юристів тощо і це пов’язано, в першу чергу, зі складністю і багатогранністю даного поняття, що, в свою чергу, визначає необхідність комплексного міждисциплінарного дослідження даного феномена, а також пояснює відсутність єдиної позиції про те, що є відповідальність, які її функції, структура.

На даний момент не існує єдиної дефініції цього терміна. Необхідно відзначити, що саме наявність такого великого семантичного поля, що включає такі різноманітні поняття, ознаки та елементи, призводить до того, що в сучасній науці відсутня єдина позиція в розумінні суті відповідальності, а також розглядаються окремо різні ознаки і види відповідальності.

У психолого-педагогічній сфері відповідальність розглядається як базове особистісне утворення, де відповідальність виступає як сприйняття особистістю соціальних норм і вимог і оцінка поведінки особистості з точки зору моралі.

Близьким до розуміння відповідальності є розгляд даного феномена в етиці як моральної категорії.

Правовий підхід розглядає відповідальність з точки зору санкцій за порушення вимог суспільства, втілених у закони.

Найбільш широко даний феномен розглядається у філософії, де зроблені спроби розробити цілісний підхід до розуміння відповідальності, яка не тільки є характеристикою особистості, але і якісною характеристикою всіх суспільних відносин: в економіці, політиці, соціальній сфері, сфері міжособистісної комунікації і т.д.

Також були зроблені спроби визначити види і структуру відповідальності. Зазвичай, основними видами відповідальності вважають: політичну, правову, моральну (моральнісну), індивідуальну (персональну), колективну (суспільну), партійну, громадянську, сімейну і т.д., що дозволяє вести мову про відсутність цілісної класифікації даного феномена.

Є всі підстави стверджувати, що будь-яка відповідальність є соціальною, оскільки є породженням суспільства і можлива лише в суспільстві. Виходячи з цього, як правило, виділяють наступні види відповідальності [8]:

- *за характером відносин* – соціально-економічна, правова, соціально-політична, етична (громадянська, сімейна, матеріальна відповідальність є окремими проявами зазначених видів відповідальності);

- *за характером суб’єкта* – індивідуальна й колективна (суспільна).

Необхідно відзначити, що такий розподіл є умовним. Так, складно уявити собі чисто економічну, правову або політичну відповідальність, оскільки в реальному житті всі види відповідальності тісно взаємопов’язані і взаємозумовлені.

Продовжуючи думку про соціальний характер відповідальності пошлемося на точки зору вітчизняних дослідників даної царини. Так, Н. Крестовська і Л. Матвєєва зазначають, що соціальна відповідальність – це ставлення суспільства до вчинків особи з погляду виконання нею соціальних норм. Вона зумовлюється необхідністю підпорядковувати, координувати та коригувати в процесі спільної діяльності дії кожного з діями інших, приватний інтерес погоджувати із загальним [14].

Соціальні ж норми здійснюють вплив на свідомість і поведінку людей, на відносини між ними через систему оціночного мислення. Тобто норма стає власне критерієм оцінювання: добре – погано; позитивно – негативно. Оцінка вже власне передбачає вибір: добре – потрібно; погано – не потрібно. За допомогою норм соціального характеру здійснюється оцінка вольових дій і наслідків дій людини. Система соціальних норм кожного суспільства містить успадковані від попередніх поколінь оцінки “добра” і “зла”, виражені у вигляді норм, інституцій. Соціальні норми – це стабільні узагальнені оцінки звичних для даного суспільства ситуацій, відносин, дій людей. Вони виражають ідеї, ідеали, інтереси, суперечності в суспільстві, в межах якого існують [8, с. 85-86].

На думку С. Бобровник, соціальну відповідальність можна визначити як діалектичний взаємозв'язок між особою та суспільством, що характеризується взаємними правами та обов'язками з виконання приписів соціальних норм та покладенням різноманітних засобів впливу в разі її порушення [15, с. 289-301].

Отже, соціальна відповідальність виникає тоді, коли поведінка індивіда має суспільне значення та регулюється соціальними нормами. У процесі розвитку суспільства складаються відповідні відносини між людьми у вигляді взаємних прав та обов'язків.

Соціальну відповідальність, цілком справедливо, визнають методологічною основою вироблення поняття відповідальності через аналіз співвідношення категорій свободи і необхідності. Відповідальність завжди пов'язана з необхідністю дотримання приписів, правил поведінки, підкорення, узгодження своїх вчинків з об'єктивними законами природи та суспільства. Зокрема, якщо немає необхідності у дотриманні будь-яких норм, приписів, то немає й відповідальності.

Зокрема, А. Плахотний зазначає, що категоріальний аналіз соціальної відповідальності передбачає розкриття діалектичного взаємозв'язку категорій свободи – необхідності – соціальної активності – діяльності – спілкування – способу життя. Потреба з'ясувати міру відповідальності людини за вчинки викликала філософську проблему співвідношення “вільної волі” і зумовленості, окрім волі, проблеми свободи і необхідності в поведінці людини. Проблема свободи виникла при вирішенні питання причинності і, зокрема, такого її особливого випадку, як вільна причина, тобто йшлося не про детермінацію явищ, яка походить від якихось сил природи, а бере початок у розумній, свідомій, цілеспрямованій діяльності людини, в її розумі та волі [16, с. 14].

Варто враховувати, що кожна людина, кожне суспільство буде володіти своїм власним неповторним “малюнком” відповідальності, який буде залежати тільки від того, яка або які види відповідальності превалюють.

Економічну відповідальність можна віднести до базового типу відповідальності, оскільки її можна співвіднести з матеріальними потребами як людини, так і суспільства, що забезпечують фізичне виживання. Індивідуальна економічна відповідальність передбачає обов'язок кожної дієздатної людини бути суб'єктом економічних відносин, брати участь в економічній діяльності (тобто приймати рішення і відповідати перед

суспільством за їх наслідки), що як мінімальна вимога може виражатися в необхідності забезпечувати себе і задовольняти власні потреби.

Колективна економічна відповідальність у першу поєлягає у вимозі до соціальної групи або організації виробляти товари і послуги, необхідні для забезпечення матеріальних потреб суспільства.

Індивідуальна і колективна правова (юридична) відповідальність, як справедливо зазначає І. Морозова, ієрархічно знаходиться на наступному ступені і означає обов'язок (персональний або колективний) виконувати закони, ставитися до них як документально затверджених правил поведінки в суспільстві [17, с. 27]. Тобто, даний вид відповідальності забезпечує стабільність функціонування соціальної системи в рамках існуючого правового поля.

Політична відповідальність з'являється тоді, коли людина, соціальні групи і суспільство готові не просто дотримуватися встановлених законів держави, а й бути причетними до управління власною державою. Індивідуальна політична відповідальність пов'язана з необхідністю брати участь у політичному житті країни і наявністю громадянської (активної або пасивної) позиції окремої особистості.

Колективна політична відповідальність передбачає необхідність соціальних груп, колективів, у тому числі політичних організацій, державних структур кожному на своєму рівні брати участь у розробці шляху розвитку держави; даний рівень відповідальності вимагає співвіднесення прийнятих рішень з благом суспільства і держави. При цьому індивід розділяє відповідальність за рішення, прийняті особами або структурами, наділеними повноваженнями ці рішення приймати.

Найвищим типом відповідальності є етична, оскільки вимагає не стільки зовнішнього дотримання норм і пристойності, скільки добровільного дотримання моральному закону, в цьому її подібність з обов'язком. Без етичної відповідальності суспільство приречене, оскільки лише вона наповнює істинним сенсом усі інші види відповідальності.

Етична (моральна) індивідуальна відповідальність передбачає наявність двох рівнів – внутрішнього і зовнішнього. Для внутрішнього рівня характерні аналіз індивідом власної поведінки і його співвіднесення з етичними суспільними нормами, правилами і цінностями. У даному випадку особистість відповідає перед внутрішнім “Я”, перед власною совістю. Зовнішній рівень передбачає співвіднесення соціальною групою поведінки окремої особистості з встановленими етичними нормами і покарання в разі “аморальної” поведінки з точки зору конкретного суспільства. Колективна етична відповідальність можлива як за колективні проступки, так і відповідальність колективу або соціальної групи за невідповідну поведінку окремої людини.

Ханна Арєндт, розглядаючи проблему колективної відповідальності, зазначає: “Є дві необхідні умови колективної відповідальності: я повинен вважатися відповідальним за щось, чого не робив, і я повинен нести таку відповідальність в силу свого членства в групі (колективі), яке неможливо припинити добровільним актом з мого боку, тобто членства, вкрай несхожого на ділове партнерство, яке я завжди вільний припинити” [5, с. 207]. Відповідальність цього роду завжди носить політичний характер і спільнота вважається відповідальною за те, що було зроблено від її імені. Опосередкована відповідальність за дії, яких ми не робили, за наслідки того, в чому немає нашої провини, є нашою платою за той факт, що ми живемо не самі по собі, а серед інших людей. І важливо те, що ця відповідальність має не тільки безособовий, але і особистісний характер [4, с. 61].

Оскільки відповідальність пов'язана не тільки з необхідністю виконувати певні суспільні очікування, функції та прийняття рішень, але й з обов'язком відповідати перед суспільством за ці рішення, то за характером санкцій можна виділити два основних типи відповідальності: етичну (моральну), юридичну (цивільну, адміністративну, кримінальну). Тобто, за невиконання взятих чи покладених на людину або соціальну групу обов'язків (що відповідає різним типам відповідальності за відносинами: економічній, правовій, політичній) можуть настати два типи вищезазначених санкцій. Так, безвідповідальна поведінка людини або колективу може спричинити різне за ступенем "тяжкості" покарання – від громадського осуду до страти – незалежно від того, якої сфери відповідальності воно стосується. Як приклад наведемо виключення за часів родоплеменних відносин з роду деяких порушників батьківської волі (що відповідає етичній відповідальності) з подальшим їх вигнанням з території проживання роду, що найчастіше (з урахуванням етапу розвитку суспільства) було рівнозначно страті. В даний час небажання виконувати вимоги батьків може спричинити громадський осуд або взагалі розцінюватися як прояв свободи особистості.

Виділення колективної відповідальності вимагає висвітлити два основні підходи до розуміння даного виду відповідальності. Умовно перший підхід можна позначити як індивідуалістичний (основним представником якого є Карл Поппер) і колективістський (Карл Маркс). Так, К. Поппер розглядає колективну відповідальність як сукупність індивідуальних відповідальностей, де індивідуальна відповідальність є ключовою. Якщо розглядати колективну відповідальність як суперпозицію множин (індивідуальностей), то залежно від конфігурації цих суперпозицій формуватиметься нова множина, яка зазнаватиме змін щоразу, як буде змінюватися кількість членів суспільства і те, як і яку саме відповідальність вони несуть. Дана концепція протиставляється концепції колективності в марксистській традиції, де групова відповідальність розподіляється між усіма членами суспільства. Кардинальна відмінність даних концепцій полягає у тому, що відповідальність "делегованих" суспільством завжди відповідає завданням суспільства в цілому, і передбачає наявність відповідальності, обумовленої і схваленої суспільством. У разі неможливості будь-яких членів суспільства (або цілої групи) виконувати покладені на них завдання (тобто нести відповідальність), відбудеться автоматичний перерозподіл обов'язків, що неможливо при індивідуалістському підході.

Цілком очевидно, що в сучасному світі ці дві концепції повинні поєднуватися, тобто, в сучасному суспільстві повинні співіснувати колективна відповідальність як певна сукупність суспільних вимог і очікувань, яка б визначала вектор суспільного розвитку й індивідуального руху, а також максимізація індивідуальної відповідальності, яка б виявлялася в крайньому ступені готовності особистості відповідати за наслідки своїх рішень і дій, і яка б не дозволила колективній відповідальності перетворитися в "кругову поруку".

Разом з тим, всебічна криза відповідальності у поєднанні з глобалізацією призводить до того, що рішення, прийняті на рівні окремих держав, є вкрай безвідповідальними не тільки по відношенню до власного суспільства, а й по відношенню до інших держав.

Висновки.

Таким чином, основною тенденцією в інформаційному суспільстві стає повсюдний відхід від відповідальності фактично на всіх рівнях її прояву, що дозволяє вести мову про асиметричність розвитку суспільства: при надзвичайно високому ступені технологічного розвитку відбувається деградація етики і моралі. Це стає основною суперечністю, що продукує соціальні конфлікти різного штибу: від міжособистісних до

міждержавних. Глобалізація, як процес, що супроводжує інформаційно-технологічну революцію, призводить до глобалізації безвідповідальної поведінки, а також до глобалізації наслідків такої безвідповідальності. При існуючих протиріччях і конфліктах є очевидним, що глобальна безвідповідальність стає не тільки загрозою окремим особистостям або соціальним групам, але й усім соціальним системам, а також планеті в цілому. Цілком очевидно, що ступінь відповідальності повинен бути прямо пропорційним можливостям (у першу чергу технічним) суспільства, що суспільству необхідно переглянути систему моральних цінностей, виробити механізми захисту, в основі яких повинен знаходитись принцип відповідальності. Цей принцип повинен мати на увазі максимізацію всіх видів і рівнів відповідальності, а також, з урахуванням взаємозалежності всіх елементів соціуму і залежності природи від дій людини, вироблення міждержавної етичної концепції, яка б визначила трансформацію економічних, політичних і правових відносин.

Як цілком справедливо стверджував свого часу Г. Берман: “Як моральна необхідність знайти рівновагу між індивідуалізмом і комунітаризмом, так і політична необхідність знайти таку рівновагу в інтересах домінуючих інститутів у конкретному державному устрої повинні оцінюватися у світлі довготривалого історичного розвитку, коли такі моральні й політичні питання виникають. Привнесення довгострокової тимчасової перспективи у філософську та політичну аргументацію істотно змінює її характер” [18, с. 301].

Використана література

1. Прудникова О.В. Феномен інформаційної культури: онтологічний статус та соціоантропологічні детермінанти: монографія / за заг. ред. О.П. Дзьобаня. Харків: Право, 2017. 496 с.
2. Дзьобань О.П., Мануйлов Є.М. Бінарна опозиція “свобода-відповідальність” в інформаційному суспільстві: до постановки проблеми. *Вісник Національного університету “Юридична академія України імені Ярослава Мудрого”*. Серія: Філософія. 2016. № 1 (28). С. 15-26.
3. Аристотель. Соч. в 4 т. / пер. с древнегреч. Т. 4. Москва: Мысль, 1983. 830 с.
4. Осипов И.Д. Парадигма ответственности в европейской философии. *Вестник СПбГУ*. Сер. 17. 2014. Вып. 2. С. 52-63.
5. Арндт Х. Ответственность и суждение. Москва: Изд-во Института Гайдара, 2013. 352 с.
6. Дзьобань О.П., Жданенко С.Б. Идея теократического панования у вчениі Августина Блаженного та її практичне втілення у середні віки. *Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія*. 2007. Вип. 3 (29). С. 30-38.
7. Гоббс Т. Левіафан. Москва: Мысль, 2001. 478 с.
8. Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері та основи інформаційної деліктології: монографія / І.В. Арістова, О.А. Баранов, О.П. Дзьобань та ін.; за заг. ред. проф. К.І. Белякова. Київ: КВІЦ, 2019. 344 с.
9. Буященко В. Соціальна відповідальність: від дискурсу до практики. *Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму*. 2017. № 1. С. 6-10.
10. Діденко Л.В., Кондрашова-Діденко В.І. Соціостудії: відповідальність. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2017. Вип. 17. С. 22-24.
11. Фоменко А.М. Свобода та відповідальність особистості: дискурс сучасності. *Стратегія розвитку України*. 2017. № 1. С. 7-10.
12. Сартр Ж.П. Экзистенциализм – это гуманизм. URL: https://sceptis.net/library/id_545.html (дата звернення 17.10.2019).

-
13. Хайдеггер М. Бытие и время. URL: http://yanko.lib.ru/books/philosoph/haydegger-butie_i_vremya-81.pdf (дата звернення 10.10.2019).
14. Крестовська Н.М., Матвеева Л.Г. Теорія держави і права: Елементарний курс. 2-е вид. Харків: ТОВ “Одіссей”, 2008. 432 с.
15. Загальна теорія держави і права: (основні поняття, категорії, прав. конструкції та наук. концепції): навч. посіб. / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 400 с.
16. Плахотный А.Ф. Проблемы социальной ответственности. Харків: Вища школа, 1981. 190 с.
17. Морозова И.С. Кризис ответственности в контексте развития культуры информационного общества / И.С. Морозова: дис. ...канд. филос. наук. Москва, 2014. 191 с.
18. Берман Г.Д. Вера и закон: примирение права и религии. Москва: Ad Marginem, 1993. 431 с.

~~~~~ * * * ~~~~~